
Les principals problemàtiques de l'educació social

Els malestars contemporanis entorn de la identitat i la diversitat cultural

PID_00255614

Jordi Solé Blanch

Temps mínim de dedicació recomanat: 3 hores

Jordi Solé Blanch

Llicenciat i doctor en Pedagogia i educador social habilitat. Ha desenvolupat l'activitat professional en els serveis socials i en el sistema de protecció a la infància i l'adolescència. Actualment és professor dels Estudis de Psicologia i Ciències de l'Educació de la UOC. També ha estat professor associat de la Universitat Rovira i Virgili. Els seus àmbits d'estudi se centren en l'antropologia de l'educació i de la joventut, així com en la formació d'educadors i professionals del camp social. Al marge de l'activitat acadèmica, participa en diferents espais de pensament crític i acció col·lectiva. És autor de diferents publicacions: *Crítica, educación y acción política* (Editorial UOC, 2012); *Etnografía para educadores* (Editorial UOC, 2014) (juntament amb Gemma Celigueta); *Escenas de educación social* (Editorial UOC, 2014) (coordinat amb Asun Pie); *Imaginarios de la juventud. Un recorrido histórico y cultural* (Editorial UOC, 2015); *Análisis de la práctica profesional. Un lugar para pensar* (Editorial UOC, 2017) (juntament amb Beatrice Bossé); i *Políticas del sufrimiento y la vulnerabilidad* (Icaria, 2018) (coordinat amb Asun Pie). Ha publicat diversos articles en revistes acadèmiques. És membre del LES (Laboratori d'Educació Social) de la UOC.

Índex

Introducció	5
Objectius	6
1. L'educació social en relació amb el gènere, l'edat i la identitat	7
1.1. Sexualitat i gènere	7
1.2. La identitat en relació amb l'edat	13
1.3. La cerca de la realització personal	16
2. La comprensió dels fenòmens d'exclusió i desadaptació social	20
3. Les crisis socials i la intervenció socioeducativa	22
4. Els conflictes de les minories culturals	26
4.1. Antropologia aplicada a l'educació social en contextos de diversitat cultural	28
Resum	33
Glossari	35
Bibliografia	38

Introducció

Tractar les principals problemàtiques de l'educació social des d'una perspectiva antropològica ens obliga a preguntar-nos per qüestions clau de l'ésser humà, com ara la identitat, les diferències socials i la diversitat cultural. Totes les societats s'estratiquen a partir de categories que són fruit d'una construcció social i cultural en un temps i en un lloc determinats. L'edat, el gènere o la pertinença a una classe social concreta són algunes de les categories que més han contribuït a classificar els individus i a orientar-ne els comportaments.

Les diferències que hi ha entre membres de cultures distintes, i també les que s'esdevenen entre individus d'una mateixa cultura, es poden fonamentar gairebé d'una manera completa en les diferències de condicionament cultural, tal com han demostrat els antropòlegs des dels primers treballs de camp que han dut a terme. Que un individu no aconsegueixi adaptar-se a l'entorn sociocultural a què pertany, tant per manca d'harmonia entre els diversos elements de la seva personalitat com per incapacitat per a modificar la realitat segons les necessitats pròpies, pot ser causa de sofriment i d'infelicitat, i és aquí que veiem sorgir algunes de les demandes actuals del treball social i educatiu.

Objectius

Un cop acabada la lectura del mòdul, heu de poder fer el següent:

- 1.** Comprendre com es desenvolupen els processos de construcció de la identitat de l'individu contemporani.
- 2.** Saber identificar les problemàtiques més importants que generen aquests processos en l'època actual.
- 3.** Reconèixer-ne algunes de les causes que motiven les diferències socials per raó d'edat, de sexe i de classe social.
- 4.** Destacar el valor de la diversitat cultural i les relacions interculturals.

1. L'educació social en relació amb el gènere, l'edat i la identitat

Edat i sexe, aspecte al qual posteriorment s'afegiria el gènere, són dues categories socioculturals que tenen un paper determinant en la construcció de la identitat dels individus. En tots dos casos es tracta d'unes categories que agrupen –i que separen– individus que pertanyen a societats i cultures específiques. Els membres de qualsevol societat es tendeixen a comportar d'una manera diferent d'acord amb les característiques que s'atribueixen a cada categoria. També succeeix en el cas de pertànyer a un sector social determinat en una època en què, com la nostra, la societat continua estructurada en classes socials.

Cada individu usa aquestes categories com pot, segons la voluntat, l'educació o els interessos que té, i segons els sistemes de coerció que ha d'afrontar.

Les eleccions entorn de la identitat ens porten a la diversitat cultural, però també a l'articulació de diferències que són el resultat d'unes relacions de poder determinades, amb les quals es privilegien uns rols i uns comportaments en detriment d'uns altres. Els canvis socials permeten introduir noves dinàmiques i processos d'identificació, que no són exempts de conflictes i problemàtiques, els quals, d'alguna manera, haurà d'atendre l'educació social.

1.1. Sexualitat i gènere

La identitat sexual no se'ns dóna, ni té l'origen en una certa forma de determinació biològica, si bé les societats poden reconèixer una distinció entre *home* i *dona* a partir d'uns trets físics predeterminats. Ara bé, les preferències sexuals es barregen amb altres impulsos i sentiments, de manera que –tal com va demostrar Foucault en l'obra *Historia de la sexualidad*– la conducta real, les fronteres de la interacció social i la identitat personal es construeixen des d'una perspectiva cultural, social i política.

La definició del que és ser un home o una dona varia considerablement d'una societat a una altra i ha servit, en qualsevol cas, per a establir jerarquies i una distribució desigual del poder en els diferents grups socials.

En la majoria de societats, els homes han assumit rols més agressius i violents que les dones, cosa que els ha portat a ocupar els centres principals del poder polític, econòmic i domèstic. En molts casos, aquest poder s'ha exercit mitjançant l'explotació directa i altres conductes discriminatòries. S'han conegut molt pocs casos en els quals hagi prevalgut alguna forma de matriarcat o d'igualtat efectiva entre homes i dones en l'àmbit públic.

Lectura recomanada

M. Foucault (2005). *Historia de la sexualidad* (vol. 1, 2 i 3). Madrid: Siglo XXI.

Legislació per la igualtat

En el moment actual s'estan desenvolupant legislacions en la major part de les societats democràtiques que estableixen la igualtat entre homes i dones i afavoreixen polítiques de discriminació positiva a favor d'aquestes darreres. En el cas de l'Estat espanyol, podem esmentar, per exemple, la Llei orgànica 3/2007, de 22 de març, d'igualtat efectiva entre dones i homes i la Llei orgànica 1/2004, de 28 de desembre, de mesures de protecció integral contra la violència de gènere.

La condició social de les dones ha estat relacionada molt sovint amb les funcions naturals del seu cos, com ara la reproducció, la cura dels fills i l'alimentació. En molts països i cultures tradicionals continua essent així. Tanmateix, tal com ens adverteix Harris (2000, p. 548), "les mateixes nocions d'*igualtat* i *desigualtat* poden representar un error etnocèntric de comprensió dels tipus de rols de gènere que hi ha en moltes societats". Quan es refereix a societats organitzades en bandes i poblets i, per tant, a societats amb absència de classes i estats, el treball de camp de molts antropòlegs ha demostrat que els rols de gènere són diferents, però no desiguals. En moltes societats –tal com va demostrar Margaret Mead (2006)– s'ha trobat molta cooperació i comprensió mútua entre els sexes, amb dones que tenen un grau considerable de poder i autoritat.

Força física

En general, la preeminència de l'home ha estat associada a força física. Actualment, les diferències físiques i anatòmiques entre els homes i les dones (excepte en la mesura que les dones vulguin tenir fills) són gairebé indiferents. Si pensem en el model econòmic de producció hiperindustrial i d'informació i serveis actual, la força física ha perdut tot el valor estratègic. No és casualitat que els drets de les dones s'imposin a mesura que pretenen satisfer la demanda de treballadors d'informació i serveis, mitjançant l'oferta d'una feina eficient que augmenti la seva capacitat de guanyar-se la vida sense dependre dels marits o d'altres homes.

Els antropòlegs prefereixen fer servir el terme **gènere** per a parlar dels diversos significats que s'associen amb les identitats sexuals culturalment definides, i l'expressió **rols de gènere** (en comptes de *rols de sexe*) per a referir-se als patrons de pensament i conducta associats amb les identitats de gènere.

Que la identitat sexual humana és caracteritzada per rols de gènere construïts culturalment, té implicacions en nivells diferents; d'una banda, s'afirma la diferència entre els homes i les dones, i, de l'altra, les construccions culturals entorn dels rols de gènere oprimeixen homes i dones, en la mesura que imposen actituds, capacitats i tendències del grup de pertinença i silencien les especificitats de l'individu. Examinant el procés amb més atenció, tal com proposa Busoni (2007), ens adonem que la dinàmica implica molt més que el simple reconeixement:

"[...] estructura nuestra manera de pensar, de comunicar y de operar. Se convierte, resumidamente, en un modo de ver el mundo desde la perspectiva-hombre o bien desde la perspectiva-mujer, que son absolutamente equivalentes entre ellas: será muy diferente estar de una parte o de la otra, porque cada contexto social produce continuamente diferenciación en la cualidad, los atributos y en el valor de los diferentes grupos, a través de procesos culturales muy complejos y sutilmente infiltrados en cada aspecto de la vida [...]."

(Busoni, 2007, p. 257).

Aquesta dinàmica estructuradora també condiciona la identitat social a partir de les **pràctiques sexuals**. De fet, tant el discurs medicopsiquiàtric, tal com va ser impulsat a partir del segle XIX, com els moviments de gais i lesbianes en els anys seixanta, van voler associar una identitat social específica a cada pràctica sexual. Així, una manera d'estimar o de practicar sexe es converteix en un **estil de vida**.

L'**heterosexualitat** s'ha imposat com a model sexual dominant en els últims 150 anys. L'existència d'un model sexual dominant determina el que és *normal* i el que és *anormal* en matèria sexual.

Pel·lícula recomanada: *Kinsey*, de Bill Condon (2004, Estats Units)

Aquesta pel·lícula descriu la vida d'Alfred Kinsey (1894-1956) (interpretat per Liam Neeson), un biòleg nord-americà pioner en la investigació del comportament sexual de l'ésser humà. Kinsey va publicar *El comportament sexual de l'home*, el 1948. Al cap de cinc anys publicaria *El comportament sexual de la dona*. A la pel·lícula podem veure el motiu que el va portar a fer aquesta investigació sobre el comportament sexual dels homes i les dones, una investigació que el faria recórrer tot l'Amèrica del Nord amb l'objectiu de recopilar milers d'entrevistes personals entorn de la sexualitat dels seus contemporanis. A partir dels resultats d'aquestes entrevistes va confeccionar l'*escala de Kinsey* sobre l'heterosexualitat i l'homosexualitat, en què el grau 0 manifestava una heterosexualitat completa i clara, i el 6, una homosexualitat exclusiva i dominant. Kinsey afirmava que la majoria de les persones eren entre l'1 i el 2 de l'escala.

Les conclusions que en va extreure Kinsey diferien radicalment de l'apreciació de l'homosexualitat com a fenomen minoritari: la meitat dels barons de la mostra estudiada havien tingut, segons l'autor, com a mínim una experiència homosexual (de manera física o fantasiosa), si bé era molt freqüent que n'haguessin tingut més d'una, o fins i tot una vida homosexual exclusiva (4%). Per tant, aquest tipus de sexualitat no era excepcional, fet que indicava que l'homosexualitat tota sola no era un índex de patologia mental, com van mantenir altres autors al llarg de molts anys i legislacions repressives successives.

En aquesta escena, Kinsey i la seva dona, acabats de casar, consulten al metge les causes de les disfuncions sexuals que tenen.

En uns temps en què impera l'individualisme, s'accepten i es fan visibles moltes maneres d'estimar i de ser –tal com ens diu Bauman (2005)– però això no vol dir que no estiguin imbuïts pel model heterosexual –encara que l'heterosexualitat d'ara no és la d'abans i els estils de vida han canviat. La normalització progressiva de comportaments sexuals que en un altre temps van poder ser revolucionaris, com l'homosexualitat i el lesbianisme, ara s'han institucionalitzat; tanmateix, la normalització, tal com ens diu Óscar Guasch (2000), imposa un estil de vida (heterosexual) a les pràctiques sexuals alternatives; els homosexuals i les lesbianes, per exemple, es poden casar i divorciar, cobrar una pensió, tenir fills o adoptar-los, tal com fan les famílies i les parelles heterosexuals. El model gai i lèsbic hegemònic es converteix, així, en heterosexual, i imposa una forma de totalitarisme moral i uns codis de conducta, una manera de ser homosexual. En el moment en què es defineix un *rol homosexual*, cosa que van qüestionar els primers activistes gais, es contribueix a instaurar un nou conservadorisme sexual (Weeks, 1993).

Pel·lícula recomanada: *Reinas*, de Manuel Gómez Pereira (2005, Espanya)

En aquesta comèdia s'observen els accidentats prolegòmens d'un casament gai (tal com podria haver estat el primer casament gai de l'Estat espanyol en uns moments en què s'acabava d'aprovar la legislació que permetria el matrimoni de gais i lesbianes al nostre país). Tanmateix, el que crida l'atenció de la pel·lícula és que les mares dels protagonistes es mostren més progressistes, excèntriques i alternatives que els mateixos fills, productes fidels de la *normalització* i el *conservadorisme* gai.

Al seu torn, Óscar Guasch ens diu:

"[...] el mito de la homosexualidad y su correlato político (la identidad gay) simplifican y reducen un tipo de realidad que es altamente compleja. Pero con la heterosexualidad sucede lo mismo. Se toma uno de los múltiples rasgos que conforman la identidad social de las personas (en este caso la orientación sexual), se radicaliza y sobre él se construye el conjunto de la identidad social de las personas. Se trata de un proceso simplificador y reduccionista. Heterosexualidad y homosexualidad son sólo prácticas sexuales. [...] Ya no se habla de conductas ni de maneras de hacer. Ahora se habla de lo ontológico, de lo que afecta al ser. Así, pues, homosexualidad y heterosexualidad dejan de ser prácticas sexuales y se convierten en realidades inmutables que caracterizan globalmente a las personas. Las personas son homosexuales o heterosexuales, y no se entiende muy bien a quienes practicando una u otra sexualidad se niegan a ser alguna de las opciones previstas."

(Guasch, 2000, pp. 32-33).

A aquestes persones que no es defineixen d'acord amb una pràctica sexual o una altra se'ls nega la identitat. Les persones anomenades *bisexuals* no són, se les considera inacabades. Aleshores, s'imposa un afany taxonòmic entorn de la sexualitat, i es classifica les persones mitjançant etiquetes tancades que les converteixen en el producte d'una suma d'identitats parcials políticament correctes. Però les persones no es poden reduir a la suma de les parts, ja que desenvolupen la identitat tenint en compte unes certes coordenades biogràfiques i socials; són el resultat d'un context que és el que les construeix i les transforma.

Teoria *queer*

Qualsevol consideració sobre la identitat no pot obviar les aportacions de la teoria *queer*. De fet, a partir d'aquesta teoria es passa de la identitat a l'acció, l'actuació i la representació. Es tracta de desprendre's de qualsevol definició entorn de la identitat, d'oposar-se a la subjecció i normalització que imposa el fet de posar nom a les identitats; si bé la paradoxa de la visibilitat *queer* la converteix en una identitat (encara que sigui temporal, indeterminada i impossible de fixar) (Pié, 2009).

El *queer* trenca la naturalitat de la continuïtat entre *sexe*, *gènere* i *desig*, que el discurs dominant construeix anunciant i representant alternatives. Tal com afirmen Talburt i Steinberg (1995), el *queer* compromet precisament els discursos d'identitat que estructuraven les bases de la política i la pràctica educativa, alhora que empeny més enllà d'aquests discursos, és a dir, possibilita a les persones un gran nombre d'identificacions. En realitat, permet que cada subjecte es preguntï on és la identitat –en cada individu, en la comunitat, en la pràctica, en les relacions?– i desbaratar l'autoevidència de les identitats.

La nostra cultura ha previst com i quan han d'estimar les persones: com s'ha de fer d'acord amb un model (heterosexual, gai, lèsbic...) i quan s'ha de fer d'acord amb el cicle vital. Una part de les crítiques que va rebre Freud en el seu moment, per exemple, estaven relacionades amb les tesis que va formular sobre la sexualitat infantil. El fet que en l'època contemporània, tal com afirma Guasch (2000), l'heterosexualitat estigui en crisi, permet preveure que tant la *infantesa monstruosa* com la *vellesa desviada* seran cada vegada més freqüents. Per això, hi ha prevencions socials importants contra la sexualitat infantil, i es condemnen les relacions intergeneracionals, l'anomenada *pedofília*, pel fet que es tracta d'un tipus de relació simbòlica propera a l'incest, un dels mites fundadors de la cultura. Hem d'entendre l'onada de crims de la qual és víctima la infantesa –ens diu una altra vegada el mateix autor– com a resultat d'aquests processos.

Vegeu també

Tractarem en profunditat del tema de l'incest com a mite fundador de la cultura en el mòdul "Vida domèstica" d'aquesta assignatura.

Pel·lícula recomanada: *De nens*, de Joaquim Jordà (2003, Espanya)

La pedofília ha esdevingut un tabú en la societat actual, un crim pel qual no està disposada a perdonar. Es tracta d'un fet relativament recent que té menys de trenta o quaranta anys, com ho prova el fet de les denúncies que acusen el Vaticà d'encobrir centenars de casos de capellans pederastes.

El tema dels abusos infantils forma part dels problemes sobre quals intervenen els professionals de l'àmbit social. Un documental del malaguanyat director barceloní Joaquim Jordà, titulat *De nens* (2003), ens mostra com s'intervé en aquests casos, encara que l'anomenat *cas de pederàstia del Raval* –ocorregut el 1997 i en què es basa el documental– revela la manipulació que en fan els mitjans de comunicació, el sistema judicial, la premsa, la policia, el sistema de protecció al menor i els polítics, per a encobrir una altra classe d'interessos. És també una bona mirada antropològica a la realitat d'un barri sotmès a un procés imparabile de renovació urbanística i higienització social.

Escena del documental en un moment del judici de l'anomenat *cas de pederàstia del Raval*

Explorar com es construeixen i es modifiquen les identitats sociosexuals ens permet també qüestionar què es defineix com a *pervers*. Tanmateix, l'existència i la proliferació de dissidències sexuals, de persones que discrepen del model establert i no viuen segons el previst, han servit per a qüestionar el mite de l'heterosexualitat, encara que en desenvolupa d'altres, tan mítics com el...

1.2. La identitat en relació amb l'edat

L'edat ha estat considerada, juntament amb el sexe, un principi universal d'organització social, un dels aspectes més bàsics i crucials de la vida humana. L'estudi dels ritus de pas, per exemple, ha estat una àrea clàssica de l'etnologia i hi ha un gran nombre de monografies que s'han centrat en l'estudi de les anomenades *classes d'edat*, sobretot a l'Àfrica subsahariana, però també en les societats complexes quan s'han explorat fenòmens com les bandes juvenils o institucions particulars com els centres educatius i els espais de lleure juvenil, i també llocs de trobada de gent gran, residències d'ancians, etc.

L'edat és una categoria d'estratificació social associada a la distribució desigual del poder. De fet, les diferències jeràrquiques entre ancians, adults, adolescents i infants són virtualment universals. Les aliances informals entre grups d'edat, com és el cas dels ancians amb els infants en contra dels adults (els avis amb els néts en contra dels pares), i que moltes vegades apareixen en els contes infantils, expressen aquesta lluita simbòlica pel poder. Sovint, la superioritat moral que s'atorga als ancians i els infants en aquestes lluites té a veure amb la capacitat que tenen per a desplegar-se en mons de fantasia. Mentre que als adults se'ls imposa el principi de realitat, obligats per les responsabilitats productives, els ancians i els infants poden participar d'aventures gairebé màgiques que els permet escapar d'aquesta mateixa realitat.

Pel·lícula recomanada: *El verano de Kikujiro*, de Takesh Kitano (1999, Japó)

Masao és un nen d'uns sis anys que viu amb l'àvia, la qual treballa i no pot estar per ell el temps que necessita un infant d'aquesta edat. Quan arriba l'estiu, Masao se sent sol perquè tots els amics se'n van de vacances, i decideix anar a cercar la mare, que el va abandonar després de dir que se n'anava de casa per buscar feina. És així que es troba amb un matrimoni que són uns antics veïns de l'àvia, els quals parlen amb ella i li diuen que es faran càrrec del nen durant unes setmanes. En aquest moment comença el viatge de Masao juntament amb Kikujiro, el marit del matrimoni en qüestió, un antic *yakuza* que ens deixarà veure una personalitat irreverent i que farà del viatge de Kikujiro una successió d'experiències surrealistes...

La subordinació dels infants i els adolescents apareix com un principi necessari en tota societat per a assegurar l'endoculturació i la seva supervivència. Aquesta subordinació és a la base de l'educació i ha estat el motiu principal que ha enfrontat un gran nombre de models pedagògics en èpoques històriques diferents. La història de la pedagogia moderna comença admetent, per exemple, que els infants són bons per naturalesa i que l'educació els corromp i coarta la seva llibertat original. Tanmateix, l'educació es manifesta indispensable per a humanitzar-los i assegurar l'entrada en la societat, si no volem que l'infant i, per tant, l'adult, s'encalli en la beatitud animal. Així

s'expressa **Rousseau (1989)** a l'*Emili* amb la idea de crear un individu nou. És també a partir d'aquest moment que la infància i l'adolescència comencen a rebre un tractament específic i es prenen en consideració els processos que intervenen en el desenvolupament maduratiu. Per als teòrics de la joventut –tal com apunta Pérez Islas (2008)–, l'*Emili* de Rousseau aconsegueix separar l'infant i l'adolescent de l'adult:

"Su influencia se diversificará en tres vertientes: la pedagógica, que es la intención más explícita de su obra, donde junto con Pestalozzi, establecerán los fundamentos de la educación estatal y nacional del siglo XVIII, a partir de los cuales al niño y al adolescente se les reconocerá su derecho a una instrucción integral desde su propia personalidad; la psicológica, debido a su invención de la adolescencia como segundo nacimiento, que delimitó entre los 15 y 20 años –y si bien su éxito tardó casi un siglo en extenderse–, su insistencia en los estadios de vida, en la importancia de la crisis de la adolescencia y en la diferenciación entre muchachos y muchachas, marcaron los posteriores desarrollos psicológicos; y, finalmente, la social, pues sirve de punto de partida para construir una visión de la juventud, separada de la familia y colocada en la escuela, que para algunos es el inicio de la 'operación encierro de la juventud', al consignarlos a una institución que los formará, moldeará y agrupará en un espacio definido, debido a su inmadurez."

(Pérez Islas, 2008, p. 9).

La infància i l'adolescència van esdevenir objecte d'estudi de pedagogs i psicòlegs que van iniciar un procés de codificació i delimitació d'aquestes etapes vitals, un procés que es consolidaria amb el desenvolupament històric de l'educació obligatòria. Així, per a observar el panorama de la institució escolar, cal analitzar com ha contribuït a configurar la personalitat d'infants i adolescents. Perinat es pregunta qüestions com les següents:

"¿En qué medida las características que le atribuimos (algunas de ellas, por lo menos) son fruto de la educación? Más concretamente, ¿cómo el mundo emocional y la pubertad eran vividos dentro de un régimen de disciplina y encierro? ¿Cómo influía la disrupción de los lazos familiares y el alejamiento de los paisajes de infancia en las personas de los educandos? ¿Cómo se configuraban las relaciones entre compañeros y qué aprendían unos de otros en su larga permanencia en el colegio (internado)?"

(Perinat, 2003, p. 48).

Aquesta atmosfera, que convertiria l'adolescència i la joventut en un estat legal i social que s'havia de protegir, però alhora sotmetre i disciplinar, va donar lloc al fenomen *teenager*, que va aparèixer estretament relacionat amb el naixement de la classe mitjana, sobretot a partir dels anys cinquanta. Des d'aleshores, aquesta etapa de la vida es va transformar cada vegada més en un univers propi, i es va fer una distinció rígida dels rols socials segons l'edat.

L'època de l'*Emili*

Cal dir que, quan Rousseau va escriure l'*Emili* a mitjan segle XVIII, la meitat de la població francesa moria abans de complir els quinze anys d'edat (Ariés, 1987).

Vegeu també

En els mòduls "Antropologia de la infància" i "Les cultures juvenils" es desenvolupen més aquestes idees i es repassa l'obra d'autors fonamentals que van entendre que la infància és un període determinant en la formació de la persona.

Des d'aleshores, l'única manera que tindran molts joves de manifestar la seva identitat i, per tant, fer-la visible per a diferenciar-se dels altres, és a partir de les grans ofertes del capitalisme i la cultura de masses en relació amb el consum de roba, de música i de diverses formes d'entreteniment. L'educador social ha de considerar aquests aspectes una classe de discurs estilístic simbòlic que els joves recullen de diverses maneres i per a unes finalitats pròpies; l'autoafirmació personal, l'oposició generacional, la ruptura contra la monotonia, la cerca de la integració grupal, etc. formaran part d'uns processos de socialització que no estaran exempts de conflicte.

El problema de la manera de vestir

No és casual que molts conflictes que s'esdevenen en el marc escolar entre el professorat i l'alumnat es plantegin en relació amb la manera de vestir. Per a qui ho veu des de fora pot semblar una banalitat; tanmateix, tal com assenyala Paul Willis a *Cultura viva* (1998, p. 31), professors i alumnes saben que es tracta d'un dels camps que han escollit per desenvolupar la lluita contra l'autoritat. És una de les formes típiques de lluita entre cultures, que es pot resoldre al final en un qüestionament de l'escola com a institució. En molts aspectes, aquesta lluita es pot entendre com un exemple clàssic d'oposició entre la formalitat i la informalitat. L'escola és la zona del que és formal. Té una estructura clara i una funció oficial per a desenvolupar, des d'un edifici escolar, amb unes normes escolars, la tasca pedagògica diària, la jerarquia docent, etc. La cultura juvenil, d'altra banda, representa el que és informal; és el terreny en què es rebutgen les demandes incursives del formal. Troba la seva infraestructura en el grup d'iguals. En el grup informal hi ha l'espai on es pot manifestar la *resistència cap al que és formal*, donar forma col·lectivament a una cultura distintiva. Per tant, no és estrany que els poders instituits encarreguin al professional de l'educació social alguna classe d'intervenció sobre aquests grups informals, amb la intenció d'exercir-hi alguna forma de control o d'assimilació institucional.

Avui, aquestes estratègies ja no són exclusives dels joves. Individus d'edats, classes i condicions diferents tenen la necessitat de manifestar una identitat alternativa i un estil de vida que els permeti distingir-se dels altres, si bé ningú no es pot lliurar del tot de la influència externa. La manera com assumeix cada individu aquestes identitats o aquests estils de vida pot tenir una expressió personal autèntica i directa que és absent de l'objectiu comercial; però, què s'aconsegueix amb això?

1.3. La cerca de la realització personal

La cerca de la identitat no s'acaba quan ha passat l'adolescència, sinó que a partir d'aquesta s'entra en un procés de personalització que no s'abandonarà mai, un procés que promou un valor fonamental: la realització personal. És probable que aquesta realització no arribi mai, però si l'individu s'esforça a aconseguir-la és perquè necessita trobar algun sentit a la seva existència.

Cerca de la felicitat

Freud es va ocupar, per exemple, del paper *il·l·usori* de la religió a l'hora de trobar una resposta a l'interrogant sobre la finalitat de la vida. Si la finalitat que s'expressa en la conducta de les persones és l'aspiració a la felicitat, cal trobar alguna cosa superior a la

satisfacció de les necessitats immediates, que és l'única experiència de felicitat real que coneix l'individu; en realitat, la sensació d'un tebi benestar.

Les facultats de felicitat que tenim –ens diu Freud a *El malestar de la cultura*– estan limitades, en principi, per la nostra constitució; per això és més fàcil experimentar la desgràcia que el benestar.

"El sufrimiento nos amenaza por tres lados: desde el propio cuerpo que, condenado a la decadencia y a la aniquilación, ni siquiera puede prescindir de los signos de alarma que representan el dolor y la angustia; del mundo exterior, capaz de encarnizarse en nosotros con fuerzas destructoras omnipotentes e implacables; por fin, de las relaciones con otros seres humanos. [...] No nos extrañe, pues, que bajo la presión de tales posibilidades de sufrimiento, el hombre suela rebajar sus pretensiones de felicidad [...], no nos asombre que el ser humano ya se estime feliz por el mero hecho de haber escapado a la desgracia, de haber sobrevivido al sufrimiento."

(Freud, 1994, pp. 20-21).

La qüestió se centra, aleshores, en la manera d'escapar d'aquest sofriment, cosa que ha portat l'ésser humà a explorar diversos mètodes, recomanats tots per les moltes escoles de la saviesa humana.

A aquesta cerca de la felicitat i a la realització personal es lliura l'individu de l'*era del buit* –tal com Lipovetsky (1996) defineix l'època actual. La transformació dels estils de vida i la revolució del consum han permès el desenvolupament dels drets i els desitjos amb què s'ha configurat un nou model de valors individualistes. D'aquí prové la voluntat d'autonomia i de particularitat dels grups i individus: alliberament de costums i sexualitats; neofeminisme i noves cultures de gènere; reivindicacions de les minories religioses, ètniques o lingüístiques; tecnologies psicològiques i estratègies de benestar emocional; desitjos d'expressió i expansió del *jo*; misticismes heterodoxos i moviments *alternatius*; arreu s'esdevé la cerca de la identitat, de la diferència i de la realització personal immediata. Aquesta és la cultura del nostre temps, la que estimula l'**emancipació individual** extensiva a totes les categories d'edat i sexe.

Una emancipació individual que, tanmateix, sembla que ha superat la necessitat d'algun sentit. Novament, Lipovetsky titulat *La felicidad paradójica* (2007), en un assaig més recent, afirma que l'absurditat vital ja no és tan esquinçadora com abans i ha perdut una part del significat davant la frivolitat o la utilitat de la moda, del lleure, del consum o de la publicitat. No obstant això, la cultura actual també produeix formes de malestar.

La felicitat a què pot aspirar l'individu contemporani és, en qualsevol cas, una felicitat paradoxal:

"La gente se declara mayoritariamente feliz pensando que los demás no lo son. Jamás se han dedicado tanto los padres a satisfacer los deseos de los hijos, jamás ha habido tantas conductas problemáticas (entre el 5% y el 9% de los jóvenes de quince años) ni tantas enfermedades mentales entre éstos [...]. Si el PIB se ha multiplicado por dos desde 1975, el número de parados se ha multiplicado por cuatro. Nuestras sociedades son cada vez más ricas, pero un número creciente de personas vive en la precariedad y debe economizar en todas las partidas del presupuesto, ya que la falta de dinero se ha vuelto un problema cada vez más acuciante. Nos curan cada vez mejor, pero ello no impide que el individuo se esté convirtiendo en una especie de hipocondríaco crónico. Los cuerpos son libres, la infelicidad sexual persiste. Las incitaciones al hedonismo están por todas partes. Las inquietudes, las decepciones, las inseguridades sociales y personales aumentan. Son estos aspectos los que hacen de la sociedad del hiperconsumo la civilización de la *felicidad paradójica*."

(Lipovetsky, 2007, pp. 12-13).

Podem trobar les causes que expliquen aquesta insatisfacció en fronts diversos. D'una banda, i aquesta ha estat la crítica clàssica contra la societat del consum (Marcuse, 1969), les mateixes experiències consumistes són en l'origen de l'alienació i els desenganys. Hi ha una certa impossibilitat en l'individu que no li permet acceptar obertament el confort complet i gaudir al mateix temps del plaer màxim. Les possibilitats d'accés al benestar material no augmenten les possibilitats de felicitat. Tanmateix, tal com afirma Lipovetsky (2007), la decepció de les *coses*, del consum de béns materials, és més superficial que profunda. Mai no hi ha hagut un moviment real de desafecció o d'hostilitat massiva envers les activitats de consum comercial. Si de cas, ens molesta el consum dels altres, però no el privat, que ens produeix més aviat una gran satisfacció.

L'individu contemporani, l'hiperconsumidor actual, experimenta insatisfaccions amb més freqüència en el sector terciari, en l'ús i consum de serveis educatius, sanitaris, culturals, etc., que en el de béns materials. Així, doncs, el consum no és el millor angle d'observació per a entendre la decepció hipermoderna. En altres esferes –tal com ens diu el mateix autor– es presenta amb més intensitat: la **vida professional** i la **vida privada** en són els vectors principals.

La desregulació del mercat de treball i la precarietat laboral generen sentiments profunds d'inseguretat, i en aquest punt la cultura consumista hi té un paper.

"Puesto que ha destruido las identidades y las culturas de clase, todo se remite a la responsabilidad individual: por este motivo, los reveses del mundo laboral se sienten cada vez más como deficiencias y fracasos personales. Abandonado a sus propias fuerzas, el individuo emancipado vive como un asunto personal lo que es una realidad socioeconómica. La época ve consolidarse la individualización del fracaso social. Lo que antes se vivía como un destino de clase se vive hoy como una humillación, una vergüenza individual. Así pues, en el corazón del planeta bienestar crece la sensación de ser inútil al mundo, de haber sido 'utilizado' y después 'expulsado', de haber fracasado totalmente."

(Lipovetsky, 2007, p. 160).

Juntament amb la decepció professional i laboral, la precarització de la vida familiar i de parella. En uns temps en què es posen tantes expectatives en la vida afectiva i la vida de parella es justifica per mitjà del sentiment, les ruptures proliferen i tot acaba en crisis relacionals i desil·lusions.

"Así es la felicidad paradójica: cuanto más deseo de proximidad emocional y más deseo de comunicación intensa expresa el individuo, más decepciones experimenta."

(Lipovetsky, 2007, p. 162).

Pel·lícula recomanada: *Annie Hall*, de Woody Allen (1977, Estats Units)

Es tracta d'una de les pel·lícules de Woody Allen més ben acollides per Hollywood en tota la seva carrera, ja que va obtenir quatre premis Oscar. S'hi tracta la problemàtica i les vivències de dos personatges, Alvy Singer (Woody Allen) i Annie Hall (Diane Keaton), en l'evolució de la relació sentimental que mantenen com a parella, en els anys setanta, a la ciutat de Nova York. Podem trobar molts aspectes de caràcter afectiu, intel·lectual o sexual que afecten la relació entre els dos protagonistes en qualsevol relació afectiva d'avui dia. L'enamorament, l'atracció i l'afecte mutus, la intimitat, la convivència, les necessitats pròpies, els dubtes, els sentiments profunds, el desacord, etc. formen part del paisatge quotidià de milers de parelles.

En la mesura que es tenen més expectatives en un ideal de realització personal que ni el món professional ni la vida afectiva ja no poden satisfer, les experiències d'insatisfacció i la sensació de fracàs personal planegen sobre els individus contemporanis. Per això sorgeix la corrosió del caràcter (Sennett, 2003) i l'explosió de depressions i ansietats; els símptomes de deteriorament de l'autoestima que assenyalen la debilitat de cadascú, el fracàs d'una felicitat que no pot evitar l'angoixa i les contrarietats. D'una manera o d'una altra, es reforça el malestar en la cultura; cada vegada és més difícil la relació amb un mateix i amb els altres, cada vegada és més difícil existir com a subjecte.

2. La comprensió dels fenòmens d'exclusió i desadaptació social

La frustració s'agreuja quan es procedeix d'estrats socials inferiors, en què la vida és precària i els mecanismes de subsistència sucumbeixen a la pobresa. D'una banda, proliferen les mercaderies i creixen les necessitats; de l'altra, una part important de la població no disposa de recursos bàsics, veu limitades les possibilitats d'accedir-hi i és exclosa del consum mentre la vida diària és bombardejada contínuament amb tota classe de temptacions.

Tanmateix, ara tota la població, fins i tot la que ha estat exclosa, es projecta i participa dels mateixos valors individualistes i consumistes de les classes mitjanes: la preocupació pel desenvolupament personal i la realització individual, encara que es manifesti amb discursos simplistes i convenciments vagues; el fet de poder integrar-se en la cultura de les aparences, etc. Ho veiem, sobretot, en el cas dels joves, que tant valoren la dimensió personal del consum. I és que el consum, quan fallen les altres vies del reconeixement social, apareix com la millor estratègia per a assegurar una certa visibilitat. També, com l'única manera de guanyar-se el respecte, no veure's rebaixat. Fer valer una dignitat que només es pot expressar assumint els models de vida dominants. Per això, el límit de la frustració sempre és tan a prop. Ningú no està disposat a renunciar a aquesta forma de vida, encara que en realitat només hi pugui accedir una minoria; una minoria que, com hem explicat anteriorment, no sempre queda satisfeta. Arribem, així, a una altra de les paradoxes de l'època: incapaços de tolerar la frustració –ens diu novament Lipovetsky (2007)–, els exclosos del consum faran tot el que puguin per convertir-se en hiperconsumidors.

En uns temps en què els processos d'integració social passen pel consum, els comportaments de categories senceres de la població s'han vist desorganitzats pel fet de no poder resistir a les temptacions de l'oferta comercial. Les disfuncions associades a la societat neoliberal de l'hiperconsum són moltes; però en la intolerància a la frustració podem trobar la causa de moltes violències: la que s'exerceix contra un mateix quan l'ànim decau i la que s'exerceix contra els altres quan un mateix es veu abandonat, sense límits ni referents que li permetin suportar les privacions i els impediments.

L'individu contemporani és impel·lit a replegar-se sobre si mateix i sobre la cerca de satisfaccions privades. Cadascú ha d'afrontar els problemes de l'existència sense tenir referents i ni tradicions estructuradores ni suports col·lectius, les velles seguretats que permetien suportar una realitat molt soferta. En una civilització en què es promou una imatge de felicitat eufòrica i histèrica, es crea la convicció que sempre falta l'essencial de la vida. La cerca

Vegeu també

Tractarem del tema de la joventut i la problemàtica específica d'aquest grup en el mòdul "Les cultures juvenils".

només pot ser esgotadora i depriment; per això s'esdevé la proliferació de desequilibris psíquics a què ja hem fet referència abans, una de les primeres causes que motiven les consultes mèdiques i les demandes assistencials.

Convé tenir-ho en compte en el camp de la intervenció social. Moltes persones es presenten als serveis socials per exposar malestars emocionals provocats per una sensació generalitzada de frustració. L'acció educativa i social ha d'aportar, aleshores, noves pautes estructuradores. Una tasca carregada de dificultats en uns temps en què es creix sense regles ni estructures fixes i tot porta a incentivar el desig i la satisfacció d'aquest. D'aquestes incitacions i de la falta de límits i esquemes estructuradors sorgeixen les personalitats vulnerables. La tasca social i educativa es desenvolupa en aquest context. Hi pot haver causes objectives de sofriment, com, per exemple, una situació de pobresa extrema, però el que realment ens trobem són individualitats desorientades, fràgils, caracteritzades per la falta de defenses interiors i identificacions febles; el reflex d'un malestar existencial intens o, com ens recorda Lipovetsky citant Durkheim i el seu estudi sobre el suïcidi, "una dissort moral alarmant" (Lipovetsky, 2007, p. 195).

3. Les crisis socials i la intervenció socioeducativa

L'educació social ha de tenir en compte les dimensions personals dels subjectes, però les situacions en què s'intervé són sempre multidimensionals; per això cal tenir una visió de conjunt que ens permeti establir un diagnòstic pertinent d'aquestes situacions i, també, la identificació de les possibilitats i dels límits de la intervenció social.

El destí dels individus i dels grups s'ha de connectar, doncs, amb les condicions sociopolítiques i culturals del capitalisme contemporani tardà, unes condicions que generen crisis d'ocupació, de salut física i mental, d'habitatge, de desacord familiar, de desadaptació escolar, de delinqüència, etc. i que cada època es veu impel·lida a problematitzar per a donar resposta a la qüestió dels marges, de les persones amb dificultats, dels que es queden fora, etc.

La definició d'aquestes crisis és el resultat d'una construcció cultural que estableix unes *categories* i el *tipus de situacions* o *casos* que cal tractar. La concepció que es tingui d'aquestes coses determina la manera d'organitzar les intervencions socials i les pràctiques professionals.

Al llarg de les últimes dècades hem vist com ha variat aquesta concepció sobre el que genèricament podem anomenar *exclusió social*. Autès (2004) ens recorda, per exemple, que en els anys cinquanta es parlava d'*individus asocials* per a referir-se als que eren fora de la norma a causa d'una capacitat d'adaptació escassa; en els anys seixanta, i amb les percepcions construïdes *científicament*, es van formar categories entorn de la *inadaptació social* que es preguntaven per l'etiologia dels comportaments (què era el que no funcionava en aquests individus, què els va passar de petits, què impedia que s'adaptessin a la societat, etc.); en la dècada dels setanta es passa d'aquesta concepció científica a un dispositiu de gestió, per mitjà de la noció de discapacitat i, amb aquesta, els temes de la pobresa, de la precarietat i, finalment, de l'exclusió.

Qualsevol objectiu que es plantegi l'educació social ho farà a partir de concepcions al voltant de la societat que hi ha i de la que es vol, models de relacions humanes, d'ideals i sistemes hegemònics, de valors i referències sobre el que és correcte i desitjable, etc. Saül Karsz (2007) ens adverteix de la importància de pensar en això per a comprendre la tasca social i les pràctiques associades. D'una banda, hi ha les situacions objectives que condicionen un determinat estat de salut, de posició econòmica, de feina i habitatge; de

l'altra, aquestes situacions són sempre subjectivades per representacions i en representacions, ideals i valors de cada persona, que no pot evitar la influència dels ideals de la societat i l'època a què pertany.

És important saber captar com es relacionen tots dos camps: el de les condicions objectives i el de les concepcions socials i subjectives. D'alguna manera, la mirada defineix l'objecte, tal com ens van ensenyar els lingüistes, per la qual cosa produeix també uns efectes determinats i en condiciona el tractament. L'antropologia i les tècniques etnogràfiques ens proporcionen els instruments necessaris perquè no equivoquem el diagnòstic.

Quan no s'encerta amb la mirada es corre el risc d'inventar problemes allà on no n'hi ha, la qual cosa comporta en més d'un cas conseqüències dramàtiques. Pot passar quan se separa una criatura de la família perquè se sospita que és víctima de maltractaments, o quan es força una denúncia per violència de gènere en relacions de parella que són percebudes com a danyoses. Saber identificar els problemes ens permet posar en marxa els mitjans necessaris per a treballar sobre aquests aspectes, les competències que cal que tinguin els qui ho hauran de fer i, finalment, el resultat que ens interessa obtenir.

La ideològica dominant de cada època –tal com manté Saül Karsz (2007)– és la que decideix, per exemple, què és *normal* i què és *anormal*, què podem entendre per *situació de risc* i què podem acceptar d'uns ideals i valors que són sempre subjectius. Aquesta dimensió ideològica depèn, doncs, de la **relativitat històrica** (les situacions que avui considerem maltractaments infantils no s'han entès d'aquesta manera en les diverses èpoques, ni actualment, per totes les capes socials, ni respecte de tots els infants), la **relativitat psíquica** (que no permet establir paràmetres fixos sobre les experiències de cadascú davant del sofriment, l'abús, la precarietat, etc.) i la **relativitat social**, si bé hem d'admetre que hi ha una *normalitat* (aquí i ara).

"En ausencia del concepto de ideología resulta imposible explicar por qué, entre las múltiples orientaciones virtualmente existentes, las intervenciones sociales siguen algunas y no otras."

(Karsz, 2007, p. 57).

Vegeu també

Hem treballat els instruments per al diagnòstic en el mòdul "La comprensió dels fets en l'antropologia".

Pel·lícula recomanada: *Yo soy Sam*, de Jessie Nelson (2001, Estats Units)

En aquesta pel·lícula, un pare amb limitacions mentals (Sean Penn) ha de lluitar als tribunals per conservar la custòdia de la filla petita, ja que les autoritats escolars i els serveis socials consideren que no està capacitat per a fer-se càrrec de la seva educació. L'alarma es dispara quan s'observa que la nena no vol aprendre per tal de no sobrepassar la intel·ligència del seu pare; tanmateix, Sam li proporciona molt d'amor i dolçor, i és capaç de crear un ambient afectiu molt més pur que el que hi ha en certs nuclis familiars considerats *normals*.

Assumir aquesta dimensió ideològica permet situar la intervenció social en un pla en què no es veu obligat a respondre als problemes anomenats *materials*, dels quals sorgeixen, en principi, la majoria de necessitats i demandes. Cal tenir en compte les condicions materials, però l'educació social no les pot resoldre. No té a l'abast evitar els processos de globalització econòmica que generen desocupació i desigualtats, no pot canviar els règims jurídics i els sistemes penals que sancionen els comportaments que es consideren pertorbadors de l'equilibri social, no pot proporcionar habitatges, fer atenció mèdica, crear llocs de treball, restaurar relacions familiars, i així successivament; tanmateix, sí que pot actuar sobre els registres ideològics dels individus i els grups, sobre els valors, les normes, els principis, les creences i els ideals amb què aquests mateixos individus i grups suporten o no suporten les condicions materials de la seva existència, els seus problemes familiars, administratius, d'habitatge, d'escolaritat, de salut física i mental, etc.

"En aquest punt trobem la potència, el poder, l'eficàcia específica que té. La tasca social actua sobre les construccions ideològiques mobilitzades pels individus i els grups per explicar i explicar-se el seu destí, per aguantar o per ensorrar-se, per resignar-se o per rebel·lar-se."

(Karsz, 2007, p. 78).

Els problemes específics, els que no permeten arribar a final de mes, són els que provoquen una ruptura conjugal i l'empobriment familiar consegüent, els que minen a poc a poc la salut física o mental, els que empenyen a la deriva

delictiva, etc. que requereixen un altre tipus de demanda, un altre requeriment de la tasca social i educativa, en què planeja una preocupació única que turmenta els protagonistes d'aquesta demanda d'una manera recurrent i obsessiva: què han de fer amb la seva vida, com han d'actuar.

"Así pasan el tiempo los trabajadores sociales, quiero decir que se les paga para averiguar cómo se las apaña cada cual con los ideales (de salud, trabajo, escolaridad, conyugalidad), incluso con los ideales a los que ignoraba estar preso; cómo cada cual se abre un sendero en el matorral de la vida que le fue destinada."

(Karsz, 2007, p. 79).

En definitiva, què ha de fer amb si mateix, com ha de recuperar la relació social, saber qui és per a poder recuperar un lloc en la societat i, per tant, alguna forma d'identitat.

4. Els conflictes de les minories culturals

Tanquem aquest mòdul sobre les problemàtiques que ha d'afrontar l'educació social tractant de la qüestió de les minories culturals. No ens allunyem, doncs, del tema de la identitat, que és un dels conceptes que ens ha permès reflexionar sobre les nostres pràctiques en el camp de l'educació social. Al llarg de l'assignatura hi haurà temps per a tractar de moltes altres qüestions des de la perspectiva antropològica, que aquí ja hem introduït d'una manera molt esquemàtica. D'altra banda, som conscients que obviem altres temes, o els tractem superficialment, per raons d'espai i perquè ja es desenvolupen en altres assignatures.

La identitat és construïda, tal com hem vist al principi, mitjançant un procés d'individualització que parteix de la base d'un atribut cultural o d'un conjunt d'atributs culturals interioritzats pels individus. Però la identitat –tal com manté Castells (2003, p. 32)– és un procés de construcció social que sempre s'esdevé en un context marcat per les relacions de poder, i és aquí que podem introduir la qüestió de les minories culturals. Per a això, seguim la conceptualització del mateix autor quan proposa una distinció entre tres formes i orígens en la construcció de la identitat:

a) La **identitat legitimadora**, introduïda per les institucions dominants de la societat per a estendre i racionalitzar el domini entre altres sectors socials, un tema central que sostenen diverses teories sobre l'autoritat i la dominació, i també el nacionalisme.

b) La **identitat de resistència**, generada pels actors que es troben en posicions o condicions devaluades o estigmatitzades per la lògica de la dominació i que explicarien l'aparició de les polítiques de la identitat. És el cas, per exemple, del nacionalisme basat en l'etnicitat, el fonamentalisme religiós o la cultura *queer* dins del moviment gai; formes de construcció d'una identitat defensiva i que es reforcen en la frontera mateixa de l'exclusió.

c) La **identitat projecte**, quan els actors socials, a partir dels materials culturals de què disposen, construeixen una nova identitat que redefineix la posició que tenen en la societat i, en fer-ho, busquen la transformació de la tota l'estructura social. Es tracta d'un procés de construcció de la identitat que produeix subjectes, tal com ho defineix Alain Touraine (2005 i 2009), el desig de donar un sentit holístic a l'experiència i la història personal pròpies a fi de projectar-se en un tipus de vida diferent, capaç de transformar la societat. Ho podem veure en el cas del feminisme, que defensa l'afirmació de la identitat de les dones per alliberar la societat de l'estructura patriarcal.

Qualsevol dels tres processos de construcció de la identitat –ens diu Castells (2003)– s'ha de situar en un context social i històric específic. Actualment ens hem de referir, per tant, a la **societat xarxa**, en què la cerca de sentit s'esdevé en la reconstrucció d'identitats defensives entorn de principis comunals, tal com posen de manifest les diverses formes de fonamentalisme religiós, el ressorgiment nacionalista, les reivindicacions ètniques o la defensa de la identitat territorial.

Aquestes identitats defensives reaccionen contra tres amenaces fonamentals. Per a Castells (2003, p. 97) es tracta d'una reacció contra la globalització, que dissol l'autonomia de les institucions, les organitzacions i els sistemes de comunicació on viu la gent; una reacció contra la interconnexió i la flexibilitat, que difumina els límits de la pertinença i la participació, individualitza les relacions de producció i provoca la inestabilitat estructural del treball, l'espai i el temps; una reacció contra la crisi de la família patriarcal, l'arrel de la transformació dels mecanismes de construcció de la seguretat, la socialització, la sexualitat i, per tant, dels sistemes de la personalitat.

"Quan el món es torna massa gran per ser controlat, els actors socials pretenen tornar-lo a reduir a la seva mida i el seu abast. Quan les xarxes dissolen el temps i l'espai, la gent s'ancora en els llocs i recorda la seva memòria històrica. Quan la sustentació patriarcal de la personalitat es trenca, la gent afirma el valor transcendent de la família i la comunitat, com a voluntat de Déu."

(Castells, 2003, p. 97).

En aquest context de reaccions defensives s'estableix el nou joc dels processos de dominació i, per tant, dels nous conflictes entre majories i minories. Les persones que es resisteixen a la privació dels seus drets econòmics, culturals i polítics es tendeixen a sentir atretes per les diverses formes d'identitat comunal. Les noves comunes culturals sorgeixen, així, com a fonts d'identitat que se separen de les societats civils i les institucions estatals tradicionals. L'educació social ha d'estar atenta a l'aparició de nous subjectes en aquestes comunitats i, també, de l'individualisme radical, tal com hem vist en altres apartats d'aquest mòdul; és a dir, de *nous agents de transformació social* disposats a construir un sentit nou al voltant de nous projectes d'identitat capaços de construir una cosa diferent per a redefinir la posició del subjecte en la societat i transformar l'estructura social.

Aquesta transformació s'esdevé en un camp de batalla nou, des del qual la gent construeix la vida i decideix quina conducta segueix. Trobem aquest camp de batalla en la ment de les persones, exposades a una lluita interminable respecte del canvi continu dels codis culturals de la societat. Saber desxifrar aquests codis i transformar-los en interessos, valors i projectes en relació amb l'experiència pròpia és el que pot permetre la construcció d'alguna forma d'identitat. Jutjar si aquesta identitat pot ser positiva o negativa en el nostre context institucional i cultural obre un front nou de discussió. En qualsevol

Lectura recomanada

Per aprofundir en els processos contemporanis de (re)construcció de la identitat basada en la resistència comunal us recomanem la lectura d'*El poder de la identitat*, segon volum de la trilogia de Manuel Castells (2003). *L'era de la informació: Economia, societat i cultura*. Barcelona: Editorial UOC.

cas, ens trobem davant d'una nova forma d'organització social que permet fixar diferències culturals respecte d'una frontera que s'ha d'entendre com a espai d'interacció, però també de distinció.

4.1. Antropologia aplicada a l'educació social en contextos de diversitat cultural

La qüestió de les minories i la diversitat cultural obliga a replantejar la gestió de les polítiques públiques i les formes d'intervenció social. Ja no es tracta tan sols d'actuar tenint en compte la categoria social i econòmica i els criteris redistributius, sinó també la categoria cultural i els criteris de reconeixement (Fraser i Honneth, 2003). Totes dues categories estan vinculades. No podem separar situacions pures de desigualtat econòmica i situacions pures de desavantatge per raons d'identitat cultural, perquè en molts casos es relacionen. Allà on hi ha problemes de desigualtat social i econòmica hi sol haver també un procés de pauperització lent d'unes expressions culturals i religioses determinades, la qual cosa pot consolidar la diferenciació de la societat per raons de naixement, trets físics i pertinença cultural.

Atendre les noves dinàmiques de diversitat existents representa un canvi qualitatiu important en l'àmbit de l'actuació política i la intervenció social. Tal com manté Zapata-Barrero (2004), si bé la política de la segona meitat del segle XX va ser bàsicament una política social, la política del segle XXI és una política de gestió de diverses identitats. Fer política social avui requereix que els que prenen les decisions polítiques i els professionals estiguin formats en la diversitat cultural i siguin capaços d'explorar les possibilitats i els límits que tenen. I és que els béns i serveis que distribueixen les polítiques públiques no solament han d'atendre un públic cada vegada més divers, sinó que aquest mateix públic fa interpretacions diferents d'aquests mateixos béns i serveis.

Avui, doncs, la política i la societat han de gestionar cada vegada més tipus de conflictes que estan relacionats amb el **pluralisme cultural**. Aquesta classe de diversitat implica un pluralisme de marcs de referència, de tradicions, d'identitats i cultures diferents que, sens dubte, s'han de tenir en compte des de l'educació social. D'aquesta manera, la cultura adquireix una importància normativa.

L'intent de donar una resposta al reconeixement del valor de la diversitat de la identitat cultural és una de les característiques distintives d'aquesta època. L'antropologia ens ajuda a evitar qualsevol reduccionisme que intenti *patologitzar la diversitat* o projectar un únic model cultural que concebi *el que és diferent* com a *anormal*. Per contra, la dimensió cultural del pluralisme s'ha

de considerar també un principi articulador de la societat, tal com es pot considerar el pluralisme quan prové de la persona i dels interessos i la voluntat propis.

Pel·lícula recomanada: *Babel*, d'Alejandro González Iñárritu (2006, Estats Units)

Un incident tràgic en què es veu implicada una parella nord-americana al Marroc desencadena una sèrie d'esdeveniments que afecten quatre famílies en països diferents. Units per les circumstàncies, separats pels continents, la cultura i l'idioma, cada personatge descobreix que la comunicació amb l'altre és l'únic que pot oferir un cert consol.

Diverses escenes de la pel·lícula *Babel*

Una pel·lícula com *Babel* permet treballar la globalització i l'educació de la ciutadania, amb plantejaments que exigeixen un humanisme nou, una relació interpersonal nova, conscients dels problemes de comunicació, dels prejudicis i dels xocs culturals derivats del desenvolupament tecnològic. La pel·lícula qüestiona aquesta existència en un món global interrelacionat, i evoca el vell mite bíblic de la torre de Babel per posar l'èmfasi en les identificacions errònies, els malentesos i les oportunitats fallides, com si fossin mans invisibles que ens guien; o la finalitat el destí de la qual se'ns escapa.

Babel fa comprendre el pluralisme cultural mitjançant l'observació de quatre llocs tan distants com Califòrnia, el Marroc, Mèxic i el Japó, no solament distanciat de manera física. Els quatre països representen estils culturals diferents i, per tant, quatre formes de realització humana. Assistim al xoc, a la incomunicació personal, a l'aïllament per la diferència de cultura i la proximitat tecnològica fictícia. Vivim junts, però correm el risc de quedar-nos aïllats els uns dels altres.

Sens dubte, aquesta dimensió cultural produeix zones de conflicte multiculturals; és a dir, contextos en què sorgeixen conflictes a causa de les diferències culturals. La discussió dels criteris polítics per a gestionar-los forma part del debat sobre el multiculturalisme i la pluralitat (Sartori, 2001; Kimlicka, 1999). Aquestes zones de conflicte –ens adverteix una altra vegada Zapata-Barrero (2009)– no es produeixen en l'esfera privada, sinó en l'esfera pública. Per tant, el debat està centrat en la coexistència de cultures i tradicions diferents en una esfera pública inicialment ocupada per una cultura dominant, la que s'expressa mitjançant la ciutadania; per la qual cosa s'ha de tractar el fet que en l'esfera pública es puguin expressar diverses cultures i tradicions.

"Todo esto implica un proceso de deconstrucción previo porque estamos acostumbrados a vivir en un contexto con unos criterios de diversidad concreta, y ahora debemos repensar cómo somos nosotros y cómo se organiza la sociedad. En este proceso de deconstrucción hay tres elementos importantes vinculados al concepto de diversidad: el elemento político, el social y el ético. En un sentido político, tenemos que impedir que la diversidad se transforme en un elemento de poder y que dé lugar a pensar que una determinada cultura tiene más poder que otra. En sentido social, no podemos permitir que la diversidad cultural tenga un sentido social, es decir, que socioeconómicamente exista un vínculo entre cultura y rango social. Por esta razón hace falta gestionar políticamente la diversidad, para llegar a estructurar socialmente la sociedad. En tercer lugar, la diversidad puede generar falta de respeto o desconfianza, como hemos visto. Por estos motivos, hace falta eliminar toda dimensión moral y valorativa de la diversidad. La dimensión moral significa pensar en términos de bueno/malo, y la valorativa en términos de positivo/negativo. De esta manera no podemos decir que una cultura es más buena o positiva que otra; no tenemos ningún poder para decirlo. Todas estas reflexiones nos ayudan a pensar en cómo dar respuesta política a esta realidad de diversidad."

(Zapata-Barrero, 2009, p. 97).

Tal com hem vist en el primer apartat d'aquest mòdul, la diversitat s'expressa de moltes maneres (des de les orientacions sexuals fins a les pràctiques culturals per raó d'edat i gènere), com la que representa la immigració i les manifestacions culturals corresponents a partir de la diferència lingüística, religiosa o la que s'expressa en el camp dels costums. Aquestes són les noves categories que connecten la diversitat amb la diferència i que, per tant, estan directament vinculades amb la identitat de les persones i amb el que diferencia les unes de les altres.

L'objectiu de qualsevol política pública és aconseguir la cohesió i la confiança entre totes les dinàmiques de la diversitat. Els educadors socials, com a agents d'aquestes polítiques públiques, han de treballar a partir del contacte i la pluralitat d'interaccions que es produeixen en un context de diversitat, promovent l'acceptació de pràctiques culturals diferents i acomodant-les a la legalitat del context en qüestió, però també confrontant les pràctiques dominants o legitimades a les noves formes d'expressió cultural i d'interpretació del món, dels fets i dels conflictes.

Immigració

Cada cert temps, en la nostra societat es produeixen debats sobre pràctiques culturals associades a la immigració que posen de manifest punts de vista irreconciliables. Més enllà de l'ús mediàtic i polític al voltant de conflictes com la prohibició del burca o el vel integral en les dones musulmanes, per posar un exemple recurrent, el cert és que es

poden trobar arguments vàlids a favor i en contra dels que en defensen l'abolició i els que s'oposen a la prohibició de qualsevol tipus d'expressió cultural.

En un context com el que es descriu, una antropologia aplicada a les polítiques públiques i l'educació social esdevé molt més visible quan les pràctiques professionals no han de gestionar ja contextos d'homogeneïtat, sinó de diversitat.

Les reflexions que hem anat fent des del principi d'aquest mòdul impliquen un cert vincle entre *cultura* i *persona*. De fet, no podem desvincular les persones dels contextos culturals. Aquesta és l'orientació que han d'assumir les polítiques públiques i, per tant, qualsevol pràctica professional en el camp de la intervenció social. L'educació social queda arrelada, així, a una antropologia social i cultural determinada; o, dit d'una altra manera, el seu objectiu antropològic és assegurar i promoure la capacitat de cada persona com a agent creatiu, productor i promotor de cultura. Sens dubte, aquest aspecte és fonamental per a entendre el caràcter antropològic que ha d'adoptar l'educació social a l'hora de tractar qualsevol problemàtica associada a les minories i a la diversitat cultural.

Resum

En aquest mòdul es tracta de processos de construcció de la identitat de l'individu contemporani tenint en compte categories socioculturals com l'edat, el sexe i la classe social. Aquestes categories agrupen i separen individus que pertanyen a societats i cultures específiques. L'adaptació a aquestes societats i cultures respecte de les maneres de pensar, sentir i actuar de cadascú pot ser causa de malestar. Cada cultura d'una societat i un temps determinat origina unes fonts de malestar pròpies. L'educació social, entesa com una pràctica de la tasca social en sentit ampli, no pot obviar aquestes fonts de malestar si volem comprendre una gran part de les demandes que arriben als serveis.

Les eleccions al voltant de la identitat ens porten a la diversitat cultural, però també a l'articulació de diferències que són el resultat d'unes relacions de poder determinades, amb les quals es privilegien uns rols i uns comportaments en detriment dels altres. Els canvis socials permeten introduir noves dinàmiques i nous processos d'identificació, no exempts de conflictes i problemàtiques que, d'alguna manera, també ha d'atendre l'educació social.

Glossari

classe social *f* Forma d'estratificació social en què un grup d'individus comparteixen una característica comuna que els vincula socioeconòmicament, segons la funció productiva o *social*, el poder adquisitiu o *econòmic*, o segons la posició dins la burocràcia en una organització destinada a aquestes finalitats. Aquests vincles poden generar o ser generats per interessos o objectius que es considerin comuns i que reforcin la solidaritat interpersonal. La formació d'un sistema de classes depèn del fet que les seves funcions socials siguin, independentment de l'existència d'una vinculació orgànica, mútuament dependents a un marc social superior. La societat de classes constitueix una divisió jeràrquica basada principalment en les diferències d'ingressos, riqueses i accés als recursos materials, encara que les classes no són grups tancats i un individu es pot moure d'una classe a una altra. Aquest sistema està molt relacionat amb el sistema productiu i és el sistema d'estratificació típic de les societats d'Europa en els segles XVII i XIX, com també d'altres societats no igualitàries en què no hi ha igualtat d'accés als recursos. Actualment, la societat de classes i la desigualtat social, lluny de desaparèixer, ha augmentat i ha esdevingut més complexa.

diversitat cultural *f* Grau de diversitat i variació, tant a escala mundial com a escala regional, en què s'esdevé la interacció de diverses cultures que coexisteixen. Molts estats i organitzacions consideren que la diversitat de cultures és part del patrimoni comú de la humanitat i tenen polítiques o actituds favorables envers aquesta diversitat. Les accions a favor de la diversitat cultural usualment comprenen la preservació i la promoció de cultures existents.

edat *f* Categoria sociocultural que designa cada un dels períodes en què es divideix la vida de l'ésser humà.

estratificació social *f* Classificació en grups verticals diferenciats a partir d'uns criteris establerts i reconeguts. Reflecteix o representa la desigualtat social d'una societat en la distribució dels béns i atributs socialment valorats. Implica que hi ha una jerarquia social i una desigualtat social estructurada. Aquesta desigualtat està institucionalitzada, i té una consistència i coherència al llarg del temps. Entre les formes d'estratificació social anomenades més sovint trobem les castes, els estaments i les classes socials. Un estrat social és constituït per un conjunt de persones, o agregats socials, que comparteixen un lloc similar dins la jerarquització o escala social, en què comparteixen creences, valors, actituds, estils i actes de vida semblants. Es caracteritzen per una quantitat relativa de poder, prestigi o privilegis que tenen. Si bé el punt central de l'estratificació social es refereix a la distribució de béns i atributs, també es pot considerar a partir de l'etnicitat, el gènere i l'edat.

exclusió *f* Situació de separació o privació en què es troben determinats grups o individus pel que fa a les possibilitats laborals, econòmiques, polítiques i socials a què tenen accés la major part dels ciutadans. El sociòleg francès Robert Castel va ser pioner en l'estudi d'aquest concepte a mitjan anys setanta del segle XX. L'estudi de l'exclusió social en les societats avançades aporta una visió més àmplia i més profunda que la dels estudis sobre la pobresa basada només en els recursos materials.

gènere *m* Terme introduït en la sociologia per a referir-se a la diferenciació social entre els dos sexes. Tradicionalment, els papers sexuals eren concebuts com a resultat d'una divisió natural del treball, que assignava a les dones les responsabilitats de casa i l'educació dels fills, mentre que per a l'home es reservaven les activitats professionals en l'àmbit públic. Convé distingir entre les diferències socials i les diferències biològiques entre homes i dones. La divisió sexual de les tasques no és una conseqüència natural de les diferències biològiques, sinó que ha estat producte de la història i, per tant, es tracta d'una realitat construïda i mantinguda socialment. Les teories feministes centren l'atenció en la distribució del poder i dels recursos entre els homes i dones. Consideren el gènere una de les dimensions fonamentals de tota organització social i qüestionen la separació clàssica entre *família* i *treball* (o entre *esfera pública* i *esfera privada*) en què s'han basat molts enfocaments de la divisió social dels papers sexuals.

heterosexualitat *f* Orientació sexual que es caracteritza per l'atracció sexual, o el desig amorós o sexual cap a persones de sexe diferent, en contrast amb l'homosexualitat, i que se sol distingir de la bisexualitat. A més de referir-se a una orientació sexual, també s'associa al comportament sexual entre individus de sexe diferent. Moltes espècies animals (les que tenen sexe i fertilització interna), entre les quals hi ha l'espècie humana, es reproduïxen mitjançant relacions heterosexuals, a diferència de les relacions en què tots els individus tenen els dos sexes, que són hermafrodites.

hiperconsum *m* Terme amb què el filòsof francès Gilles Lipovetsky parla de les tendències de la societat contemporània, en què els béns estan orientats cap a les persones, de manera que aquests béns són més emocionals i capaços d'oferir una satisfacció subjectiva que aprofita la disposició de l'individu actual a viure experiències noves i buscar les accions en què el consum es pugui convertir en una vivència, com en el cas dels esports, la moda o el turisme.

El procés de personalització promou la realització personal i el respecte al fet de ser un mateix, a gaudir de la llibertat i el plaer de viure en la quotidianitat i en la cerca de l'immediat que intensifica el present.

homosexualitat *f* Terme provinent del grec *ὅμο*, *homo* 'igual', i del llatí *sexus* 'sexe', que defineix una orientació sexual en què s'esdevé una interacció o atracció sexual, emocional, sentimental i afectiva cap a individus del mateix sexe. Malgrat que el terme *gai* (que en anglès clàssic significa 'alegre') se sol emprar per a referir-se als homes homosexuals i el terme *lesbiana*, per a referir-se a les dones homosexuals, *gai* és un adjectiu o substantiu que identifica les persones homosexuals sense tenir en compte de quin gènere són. Des del 1973, la comunitat científica internacional considera que l'homosexualitat no és una malaltia. Tanmateix, la situació legal i social de la gent que s'autoanomena *homosexual* varia molt d'un país a un altre i, sovint, és objecte de polèmiques.

identitat social *f* Conjunt de qualitats de semblança gràcies a les quals les persones es classifiquen a si mateixes o són classificades pels altres en categories socials a partir d'alguna característica comuna i particular. En aquest sentit es diu que tenen identitat les famílies, les comunitats, els grups ètnics, les classes socials i les nacions. Es considera que el món social és format per categories diferents amb relació a les quals els seus membres es defineixen a si mateixos. La identitat social no s'analitza com un element interior, privat i permanent de l'individu, sinó com un procés social d'interacció, en què el sentiment de pertinença a una categoria es reforça pel sentiment de diferència respecte de les altres. En unes societats determinades, aquestes categories són més fixes perquè hi ha poca mobilitat social i, per tant, les identitats estan associades a un lloc determinat, en una xarxa de parentiu concreta i a formes de relació entre patró i client; en d'altres, hi ha més mobilitat entre categories i això confereix a l'individu més possibilitat de redefinició de la seva identitat social.

interculturalitat *f* Terme que es refereix a la interacció entre cultures, d'una manera respectuosa, en què es concep que cap grup cultural no està per sobre de l'altre, i afavoreix sempre la integració i la convivència entre cultures. En les relacions interculturals s'estableix una relació basada en el respecte a la diversitat i l'enriquiment mutu; tanmateix, no és un procés exempt de conflictes. La interculturalitat està subjecta a variables com ara la diversitat, la definició del concepte de *cultura*, els obstacles comunicatius com la llengua, les polítiques poc integradores dels estats, les jerarquitzacions socials marcades, els sistemes econòmics excloents, etc. Per tant, s'ha utilitzat en la investigació de problemes comunicatius entre persones de cultures diferents i en la discriminació d'ètnies, principalment. Altres àmbits dels estudis interculturals són utilitzats en l'àmbit de l'educació, els estudis de mercat i l'aplicació que tenen en el disseny de polítiques socials.

minoria cultural *f* Grup de persones que comparteixen unes característiques culturals determinades i que, per circumstàncies diverses, es troben en una situació de desavantatge relatiu respecte de la cultura dominant d'una societat. Poden experimentar també l'exclusió de determinats àmbits de la vida econòmica i professional. Generalment, les minories culturals són inferiors numèricament, però es caracteritzen per una posició subalterna o marginal dins la societat. L'experiència de ser objecte de prejudici i discriminació social tendeix a reforçar el sentiment de pertinença a un grup i els llaços de solidaritat col·lectiva.

multiculturalisme *m* Projecte polític que reivindica el dret a viure la diferència cultural dins la mateixa societat.

multiculturalitat *f* Situació en què es considera que una societat és formada per cultures diferents.

queer *f* Terme que, tradicionalment, en anglès ha significat 'estrany' o 'poc usual', però la utilització que se n'ha fet amb referència a la comunitat LGBT i els membres que es perceben com a tals han modificat la definició i aplicació originals. L'ús d'aquest mot es considera polèmic i ha experimentat canvis substancials al llarg del segle XX, ja que ha estat reclamat per gais, lesbianes, bisexuals i transsexuals com una forma d'autoafirmació. Aquest mot encara es considera ofensiu o despectiu per part de la comunitat, i per a d'altres és un terme que serveix per a descriure una orientació sexual o una identitat de gènere o expressió de gènere que no es conforma amb la societat heteronormativa.

sexualitat *f* Terme que, segons l'antropologia, manifesta que l'emergència de l'espècie humana és correlativa de la regulació de la vida sexual, fet que es relaciona amb el criteri de classificació més elemental dins d'un grup humà, que és la diferenciació deguda al sexe. El pas de l'estat de naturalesa al de cultura és marcat pel reforçament de la pràctica de l'exogàmia (cerca de parella sexual fora del propi grup), amb la norma de la prohibició de l'incest i amb l'establiment de les limitacions corresponents. Alguns autors (Morgan, Engels) parlen d'una hipotètica promiscuïtat sexual primitiva generalitzada, fet que apareix progressivament com a menys probable, atenent els descobriments cada vegada més freqüents de l'evitació de l'incest ja en espècies animals, que, en conductes sexuals i en d'altres, manifesten estructuracions molt més fortes de les que es creia. Les formes de regulació del comportament

sexual afecten la constitució de la parella, l'estructuració de la família i el paper dels sexes (històricament marcat, en general, per la marginació del protagonisme femení), alhora que condicionen el psiquisme humà. En qualsevol d'aquestes estructuracions apareix una varietat notable, i en tot cas es pot assenyalar que la regulació sexual dels primitius sorprèn pel caràcter fortament estructurat que tenia. Molts autors (Malinowsky, Mead) han estudiat amb detall les complexitats d'aquestes regulacions i les conseqüències corresponents sobre els processos psíquics.

teoria queer *f* Hipòtesi sobre el gènere segons la qual l'orientació sexual i la identitat sexual o de gènere de les persones són el resultat d'una construcció social i que, per tant, no existeixen papers sexuals essencials o biològicament inscrits en la naturalesa humana, sinó formes socialment variables d'acomplir un o diversos papers sexuals.

Bibliografia

- Ariés, P.** (1987). *El niño y la vida familiar en el Antiguo Régimen*. Madrid: Taurus.
- Autès, M.** (2004). Tres formas de desligadura. A S. Karsz (Coord.), *La exclusión: bordeando sus fronteras. Definiciones y matices* (pp. 15-53). Barcelona: Gedisa.
- Bauman, Z.** (2005). *Amor líquido. Acerca de la fragilidad de los vínculos humanos*. Madrid: Fondo de Cultura Económica.
- Busoni, M.** (2007). Género y Antropología. A C. Lisón Tolosana (Ed.), *Introducción a la antropología social y cultural. Teoría, método y práctica* (pp. 243-266). Madrid: Akal.
- Castells, M.** (2003). *El poder de la identidad*. Barcelona: Editorial UOC (Col·lecció l'Era de la Informació: economia, societat i cultura, 2).
- Foucault, M.** (2005). *Historia de la sexualidad* (vol. 1, 2 i 3). Madrid: Siglo XXI.
- Fraser, N. i Honneth, A.** (2003). *Redistribution or Recognition? A political - philosophical exchange*. Londres: Verso.
- Freud, S.** (1994). *El malestar en la cultura*. Madrid: Alianza.
- Guasch, O.** (2000). *La crisis de la heterosexualidad*. Barcelona: Laertes.
- Harris, M.** (2000). *Introducción a la antropología general*. Madrid: Alianza.
- Karsz, S. (Coord.)**. (2007). *Problematizar el trabajo social: definición, figuras, clínica*. Barcelona: Gedisa.
- Kimlicka, W.** (1999). *Ciudadanía multicultural: una teoría liberal dels drets de les minories*. Barcelona: Ediuoc i Proa.
- Lipovetsky, G.** (1996). *La era del vacío*. Barcelona: Anagrama.
- Lipovetsky, G.** (2007). *La felicidad paradójica. Ensayo sobre la sociedad del hiperconsumo*. Barcelona: Anagrama.
- Marcuse, H.** (1969). *El hombre unidimensional: ensayo sobre la ideología de la sociedad industrial avanzada*. Barcelona: Seix-Barral.
- Mead, M.** (2006). *Sexo y temperamento en tres sociedades primitivas*. Barcelona: Paidós Ibérica.
- Pérez, J. A.** (2008). Juventud: un concepto en disputa. A J. A. Pérez, M. Váldez i M. H. Suárez (Coord.), *Teorías sobre la juventud. Las miradas de los clásicos* (pp. 9-33). México: Universidad Nacional Autónoma de México.
- Perinat, A.** (2003). La adolescencia: perspectiva sociohistórica. A A. Perinat (Coord.), *Los adolescentes en el siglo xxi* (pp. 21-57). Barcelona: Editorial UOC.
- Pié, A.** (2009). *Educació social i teoria queer: de l'alteritat o les dissidències pedagògiques*. Barcelona: Editorial UOC.
- Rousseau, J. J.** (1762/1989). *Emili o de l'educació*. Vic: Eumo.
- Sartori, G.** (2001). *La sociedad multiétnica. Pluralismo, multiculturalismo y extranjeros*. Madrid: Taurus.
- Sennett, R.** (2003). *La corrosión del carácter. Las consecuencias personales del trabajo en el nuevo capitalismo*. Barcelona: Anagrama.
- Talburt, S. i Steinberg, S. R.** (2005). *Pensando queer. Sexualidad, cultura y educación*. Barcelona: Graó.
- Touraine, A.** (2005). *Un nuevo paradigma para entender el mundo de hoy*. Barcelona: Paidós.
- Touraine, A.** (2009). *La mirada social. Un marco de pensamiento distinto para el s. xxi*. Barcelona: Paidós.
- Weeks, J.** (1993). *El malestar de la sexualidad. Significados, mitos y sexualidades modernas*. Madrid: Talasa.

Willis, P. (1998). *Cultura viva*. Barcelona: Diputació de Barcelona.

Zapata-Barrero, R. (2004). *Multiculturalidad e inmigración*. Madrid: Síntesis.

Zapata-Barrero, R. (2009). Diversidad y política pública. *Papeles de relaciones ecosociales y cambio global*, 104, (2008/09), 93-104. Madrid.

